

УДК. 343.137.5

А.О. Расюк,
кандидат юридичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ПОГАШЕННЯ ТА ЗНЯТТЯ СУДИМОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ

У статті досліджено питання щодо особливостей судимості неповнолітніх, розглянуто деякі питання судової практики, які стосуються погашення або зняття судимості з неповнолітніх, запропоновано шляхи вдосконалення низки кримінально-правових норм, пов'язаних з проблематикою судимості, визначено її вплив на кваліфікацію злочинів та призначення покарання.

Ключові слова: судимість та її правові наслідки, погашення судимості, зняття судимості, неповнолітні, кримінально-правова кваліфікація, повторність, рецидив.

В статье исследованы вопросы относительно особенностей судимости несовершеннолетних, рассмотрены некоторые вопросы судебной практики, касающиеся погашения или снятия судимости у несовершеннолетних, предложены пути усовершенствования ряда уголовно-правовых норм, связанных с проблематикой судимости, определено ее влияние на квалификацию преступлений и назначение наказания.

Ключевые слова: судимость и ее правовые последствия, погашение судимости, снятие судимости, несовершеннолетние, уголовно-правовая квалификация, повторность, рецидив.

Paper analyzes the issues of features of juvenile conviction, some issues of judicial practices of regarding repayment or removal of previous convictions of the juvenile are considered, the ways for the improving of the number of the rules of criminal law related to the subject of a criminal record are suggested, its influence on the criminal qualification and sentencing is proposed.

Keywords: conviction and its legal consequences, cancellation of a criminal record, clearing of a criminal record, juvenile, criminal legal qualification, recurrence, repeated commission.

Судимість неповнолітніх – це складна соціально-правова проблема. Будучи юридичним наслідком вчинення злочину неповнолітніми, судимість у майбутньому визначає долю дитини або неповнолітньої особи, її життєвий шлях, подальші стосунки з законом та оточуючими. Отже, ця проблема має розглядатися в широкому контексті – не лише як формально-юридичне питання, а й як соціальне. Враховуючи те, що в межах строків перебігу (погашення або зняття) судимості в неповнолітньої особи має бути зразкова правослухняна поведінка, яка повинна нівелювати будь-яку згадку про минулий злочин, батьки, правоохоронні органи, школа мають зробити все для того, щоб складні соціально-економічні умови сьогодення, безробіття батьків, “погані компанії” не призвели до повторного вчинення такою особою злочину. Злочинність неповнолітніх як складова загальної злочинності потенційно визначає тенденції її розвитку в майбутньому. Таким чином, попередження злочинів серед неповнолітніх має розглядатися як найважливіший аспект попередження злочинності в державі в цілому.

Також має значення й той факт, що більшість злочинів, які вчиняються неповнолітніми, припадають на тих злочинців, які перебувають у стані так званого перехідного віку, коли є бажання йти супроти батьків, виділитися серед оточуючих, вчиняти необдумані та різкі кроки для завоювання авторитету серед друзів або однокласників. Водночас неповнолітня особа не усвідомлює подальші негативні правові наслідки своїх дій. У свою чергу, відбувається процес втягнення неповнолітніх у дорослу злочинність.

Зазначені обставини свідчать про необхідність вдосконалення заходів реагування держави на протиправну поведінку неповнолітніх, особливо заходів кримінально-правового впливу, що тягнуть за собою судимість, оскільки їм належить особливе місце в профілактиці рецидивної злочинності та важлива роль у системі попередження злочинності в цілому.

Питання, що стосуються судимості та кримінально-правових заходів впливу на злочинну поведінку неповнолітніх, неодноразово висвітлювалися в юридичній літературі. Вагомий внесок у вивчення зазначених проблем зробили, зокрема, такі вчені, як: М.М. Бабаєв, В.М. Білоконеv, В.М. Бурдін, Г.С. Гаверов, В.В. Голіна, В.І. Горобцов, М.П. Євтеєв, В.В. Єраксін, А.Ф. Зелінський, С.Й. Зельдов, О.О. Кваша, Б.О. Кириєв, С.А. Корягіна, Л.М. Кривоченко, В.В. Лунєєв, В.П. Малков, О.А. Мартиненко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Т.Ю. Орешкіна, В.П. Петков, Є.О. Письменський, Л.Ф. Помчалов, В.М. Попович, О.І. Санталов, П.П. Сердюк, М.В. Степаненко, Є.Л. Стрельцов, Ю.М. Ткачевський, В.І. Тютюгін, В.Д. Філімонов, М.І. Хавронюк, Н.М. Ярмиш, О.Н. Ярмиш, С.С. Яценко.

Проте в контексті вирішення багатоаспектної проблеми попередження злочинності неповнолітніх залишаються недостатньо дослідженими та потребують подальшого вивчення особливості погашення та зняття судимості за злочини, вчинені особами до досягнення ними вісімнадцятирічного віку.

Мета статті полягає у встановленні особливостей погашення та зняття судимості за злочини, вчинені неповнолітніми.

Здійснюючи правосуддя, суди мають забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод як підсудного неповнолітнього, так і інших учасників процесу. Основними міжнародно-правовими документами універсальної дії, які визначають особливості поводження з неповнолітніми правопорушниками, в тому числі й особливості кримінального покарання, є, зокрема, Декларація прав дитини 1959 р. [1], Конвенція ООН про права дитини 1989 р. [2], Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх 1990 р. [3].

У міжнародно-правових актах наголошується на необхідності особливого захисту дітей та підлітків. Одним із таких ключових актів, що визначають основні принципи кримінальної відповідальності неповнолітніх, є ратифікований Україною міжнародний договір від 29 листопада 1985 р., за яким вона взяла на себе зобов'язання виконувати Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила") [4].

В умовах економічної та політичної кризи в Україні, безробіття, невирішеності завдань культурно-виховного характеру молоде покоління як резерв соціального розвитку помітно відчуває негативний вплив на своє формування, що часто призводить до девіацій у поведінці підлітків, а потім і до вчинення злочинів.

Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції за останні півтора роки дозволяє простежити збереження тенденції існування великої частки судимостей за вчинення неповнолітніми тяжких та особливо тяжких злочинів у загальному масиві засуджених осіб, що вчинили злочин до досягнення ними вісімнадцятирічного віку. Так, згідно з даними Державної судової адміністрації

України у I півріччі 2014 р. на розгляді судів перебувало понад 6 тис. кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми чи за їх участю, що на 1,2 % більше порівняно з I півріччям 2013 р. За вчинення злочинів у неповнолітньому віці засуджено 2,5 тис. осіб (4,5 % від загальної кількості засуджених). Більшість із них (1,4 тис. осіб (56,6 %)) засуджено за тяжкі та особливо тяжкі злочини. У 2013 р. за вчинення злочинів у неповнолітньому віці було засуджено 5,9 тис. осіб (4,8 % від кількості всіх засуджених). За тяжкі та особливо тяжкі злочини засуджено 3,3 тис. осіб (55,6 %) [6].

Відповідно до ст. 9 Конституції України [7] чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Тому суди повинні враховувати вимоги міжнародних правових актів, зокрема тих, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Так, принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності вимагає подальшого розвитку положень про кримінальну відповідальність неповнолітніх, оскільки йдеться про застосування загальних правил до осіб, які створюють певну вікову групу, що має специфічні особливості як особистого, так і соціального характеру [8, с. 32].

Необхідно зауважити, що в Загальній частині чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України) 2001 р., на відміну від КК України 1960 р., з'явився окремий розділ XV “Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх”, який містить пільгові норми, що регламентують особливості відповідальності зазначених осіб [9].

Пункт чотири постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. № 16 “Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості” також наголошує на тому, що судам необхідно в кожному конкретному випадку з'ясовувати, в якому віці особою було вчинено попередній злочин. Якщо особа раніше засуджувалася за злочин, вчинений у віці до 18 років, до неї мають застосовуватися положення не лише статей 88 – 91 КК України, а й статті 108 КК України.

Суди мають урахувати, що у ст. 55 КК України 1960 р. строк погашення судимості встановлювався залежно від виду призначеного покарання або від строку фактично відбутого покарання, тоді як в КК України 2001 р. – залежно не лише від виду призначеного покарання (пункти 1 – 6 ст. 89 КК України), а й від ступеня тяжкості вчиненого злочину (пункти 6 – 9 зазначеної статті), тобто незалежно від строків призначеного судом покарання у виді обмеження чи позбавлення волі та фактично відбутого покарання [10].

Відповідно до положень ч. 2 ст. 108 КК України такими, що не мають судимості, визнаються неповнолітні: 1) засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, після виконання цього покарання; 2) засуджені до позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо вони протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину; 3) засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину; 4) засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом п'яти років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину.

Слід зауважити, що законодавче визначення моменту виникнення і закінчення судимості (ст. 88 КК України), строків погашення судимості при звільненні від відбування покарання на підставі ст. 104 КК України (п. 1 ст. 89 КК України), порядку обчислення строків її погашення (ст. 90 КК України), перебігу строків погашення судимості при вчиненні засудженим нового злочину (ч. 3 ст. 90 КК

України) є спільним як для неповнолітніх злочинців, так і для повнолітніх [11, с. 218].

Однак, як справедливо наголошує В.В. Голіна, існують певні особливості, що стосуються погашення судимості осіб, які вчинили злочин до досягнення ними вісімнадцятирічного віку.

По-перше, норми ст. 108 КК України поширюються лише на осіб, які вчинили злочин (чи злочини) до досягнення ними вісімнадцятирічного віку. Саме погашення може відбуватися і тоді, коли особа досягла повноліття. Головне, щоб на день вчинення злочину особа була неповнолітньою.

По-друге, за умовами розрізняються два види припинення судимості: при відсутності перебігу певного строку її погашення і при його наявності. Перший вид її погашення обумовлений покараннями, не пов'язаними з позбавленням волі та при дотриманні інших умов погашення судимості, передбачених ст. 89–90 КК України, особа визначається такою, що не має судимості. При цьому виді погашення судимості стан судимості особи визначається лише часом призначеного покарання (основного та додаткового) і його виконання (п. 1 ч. 2 ст. 108 КК України). Другий вид погашення судимості обумовлений покараннями у виді позбавлення волі. Цей вид передбачає певний строк, тривалість якого залежить від ступеня тяжкості вчиненого неповнолітнім злочину (ст. 12 КК України). Зазначені строки значно менші ніж ті, що передбачені для дорослих злочинців у ст. 89 КК України: для засуджених за злочин невеликої або середньої тяжкості – один рік; за тяжкий злочин – три роки; за особливо тяжкий злочин – 5 років (згідно з п.п. 2–4 ч. 2 ст. 108 КК України). Вони спливають з дня фактичного відбуття покарання у виді позбавлення волі.

По-третє, факт вчинення злочину до досягнення особою вісімнадцятирічного віку не позбавляє її загальноправових і кримінально-правових наслідків судимості. Правовий статус такої особи зазнає певних обмежень прав і свобод. Однак тривалість судимості значно менша ніж для дорослих злочинців [12, с. 302–303].

Водночас слід зазначити, що на практиці суди досить часто не враховують того, що строки погашення судимості для неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі (п.п. 2–4 ст. 108 КК України), значно менші порівняно зі строками, які передбачені для повнолітніх осіб (п.п. 6–9 ст. 89 КК України) [11, с. 219].

Не менш актуальним питанням судимості неповнолітніх є з'ясування особливостей припинення судимості в судовому порядку (зняття судимості) щодо осіб, які вчинили злочин до досягнення ними вісімнадцятирічного віку. Проблемним видається те, що дострокове зняття судимості щодо осіб, які до досягнення вісімнадцятирічного віку вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості, законом не передбачене. Згідно з ч. 3 ст. 108 КК України зняття судимості для таких осіб допускається лише в разі, якщо цей злочин був тяжким чи особливо тяжким і вони відбули за нього покарання у виді позбавлення волі. При цьому обов'язковою умовою є закінчення не менше ніж половини строку погашення судимості, передбаченого ч. 2 ст. 108 КК України. Необхідно звернути увагу на те, що особа може завершити відбувати покарання у виді позбавлення волі за тяжкий та особливо тяжкий злочин у повнолітньому віці, однак правила ст. 108 КК України застосовуються, виходячи з віку особи на момент вчинення злочину. Слід зазначити, що позбавлення на законодавчому рівні права зняття судимості в судовому порядку з осіб, що вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості, виокремлення їх із загального масиву засуджених неповнолітніх є нелогічним та неприпустимим.

Повертаючись до розглянутих вище питань, стає очевидною недоцільність звуження чинним КК України кола осіб, наділених правом дострокового зняття судимості, тим більше, коли йдеться про неповнолітніх осіб. Варто наголосити на тому, що для молодих людей необхідно надавати більше можливостей для доведення ними свого виправлення завдяки власній позитивній поведінці, яка сприятиме анулюванню обмеженого правового статусу судимої особи та відновленню статусу з повноцінним комплексом прав і свобод.

Лише після розуміння особою, що відбула покарання за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, законодавчо визначеної перспективи у виді дострокового зняття з неї судимості та способу її досягнення, можна прогнозувати справжнє свідоме виправлення особи – існуватиме нормативний каталізатор прямої залежності подальшої долі без “темної плями” судимості від поведінки самої засудженої особи та розвитку вектору її суспільної корисності.

Все зазначене вище дає змогу зробити висновок, що сьогоднішнє законодавче визначення категорії осіб, що вчинили злочин у неповнолітньому віці та мають право на дострокове припинення судимості в судовому порядку, не може бути визнане задовільним.

Зважаючи на викладене, пропонуємо виключити із ч. 1 ст. 91 КК України таку підставу зняття судимості, як відбуття особою покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі та, відповідно, з ч. 3 ст. 108 КК України – відбуття покарання у виді позбавлення волі за тяжкий та особливо тяжкий злочин. Таким чином, ч. 3 ст. 108 КК України доцільно було б викласти в такій редакції:

“Припинення судимості в судовому порядку допускається для осіб, які відбули покарання за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, за підставами, передбаченими в частині першій статті 91 цього Кодексу, після закінчення не менш як половини строку припинення судимості, зазначеного в частині другій цієї статті”.

Видається бажаним також змінити і назву самого розділу XV КК України “Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх” на “Особливості кримінальної відповідальності, покарання та судимості неповнолітніх”, оскільки він поряд із іншими нормами містить ст. 108 “Погашення та зняття судимості”, яка є складовою окремого правового субінституту судимості.

Відповідні зміни також необхідно внести до тексту зазначених статей і пунктів 9–13 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. № 16 “Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості”.

Пункт 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 2010 р. № 7 “Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки” [13] доцільно було б доповнити таким положенням:

“Для визнання рецидиву вчинених злочинів враховується перебування особи у правовому стані судимості на момент вчинення нею нового злочину, а не на момент винесення обвинувального вироку суду”.

Крім того, з урахуванням наведених вище міркувань, п. 18 зазначеної постанови пропонуємо доповнити таким положенням.

“Пункт 1 ч. 3 ст. 102 може застосовуватися, якщо: 1) вчинені злочини – і попередній, і наступний – були злочинами невеликої тяжкості; 2) за попередній злочин неповнолітній не був засуджений, або правові наслідки засудження за попередній злочин вже анульовані (судимість за попередній злочин погашена або знята).

Відповідно до ч. 2 ст. 102 позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Злочин необхідно вважати вчиненим вперше: 1) якщо особа раніше не вчинила будь-якого діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, або 2) якщо він вчинений особою, судимість якої погашена чи знята у встановленому законом порядку, а та-

кож особою, яка визнається такою, що не має судимості відповідно до ч. 3 ст. 88 КК України (тобто правові наслідки засудження за вчинений раніше злочин анульовано)”.

Таким чином, аналіз статистичних даних Державної судової адміністрації України за минулий рік свідчить про те, що порівняно з минулими роками відбувається тенденція поступового збільшення злочинності неповнолітніх. Це означає, що проблематика судимості для цієї категорії злочинців, її науково-практичне осмислення має високе соціально-правове значення. Характеристика норм та положень про судимість неповнолітніх чинного КК України свідчить про необхідність її удосконалення та оновлення. Зокрема, потребує законодавчого врегулювання питання щодо дострокового зняття судимості для осіб, які до досягнення вісімнадцятирічного віку вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості. Правовий статус судимої неповнолітньої особи в частині загально-правових та кримінально-правових наслідків не має жодних відмінностей від правового статусу дорослої судимої особи. Водночас, ураховуючи гуманістичний характер вітчизняної кримінально-правової політики, не лише строк судимості, а й правові обмеження мають бути більш м'якими порівняно з дорослими злочинцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларация прав ребенка : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 1386 (XIV) от 20 ноября 1959 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
2. Конвенция про права дитини від 20 листопада 1989 р. : Постанова Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27 лютого 1991 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
3. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы) : резолюция 45/112 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_861.
4. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (“Пекинские правила”) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
5. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2014 р. (за даними судової статистики) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/AD1EE0C42897A486C2257DAC00276002](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/AD1EE0C42897A486C2257DAC00276002).
6. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2013 р. (за даними судової статистики) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu.nsf/\(documents\)/264C5A022472BB31C2257D1900315B8D](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu.nsf/(documents)/264C5A022472BB31C2257D1900315B8D).
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. *Бурдін В.М.* Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
9. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
10. Про практику застосування судами України законодавства про погашення та зняття судимості : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 16 від 26 грудня 2003 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 2. – С. 9–11.
11. *Білоконев В.М.* Застосування законодавства про погашення і зняття судимості (судова практика) / В.М. Білоконев. – Запоріжжя : Глазунов С.О., 2010. – 260 с.
12. *Голіна В.В.* Судимість : монографія / В.В. Голіна. – Х. : Харків юридичний, 2006. – 384 с.
13. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 4 червня 2010 р. // Вісник Верховного суду України. – 2010. – № 7. – С. 6.

Отримано 08.04.2015